

Pustinja Blaca

PUSTINJA BLACA – KULTURNI KRAJOLIK

UDK: 930.85(497.5 Blaca)

Rukopis primljen za tisak 10. 4. 2015.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2015. br. 1-2

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Poseban fenomen na Braču predstavljaju samostani koje su sagradili glagoljaški pustinjaci iz Poljica čije su zajednice tu molile i radile od 16. do 60-ih godina 20. st. Ova preobrazba divljine u kultivirani krajolik daje poseban pečat jedinstvenom okolišu nastalom sjedinjavanjem uglavnom nenastanjene južne obale Brača s pastirskim planinskim dijelom otoka. Pustinja Blaca nisu samo iznimno vrijedan kulturni spomenik, ona su apsolutna točka u prostoru, središte cjelovitog i zaokruženog eko-sustava kojem pripadaju obrađena samostanska polja i imanja, te pastirski zaselci s pašnjacima razasutim podno Vidove gore. Pustinjački samostan bio je upravno i kulturno središte tog mikrosvijeta s izgrađenom infrastrukturom. Zaštićeni prostor blatačkog kompleksa trebao bi se tretirati kao svojevrsan *hortus conclusus* koji ponovnim kultiviranjem onog što je nekoć bilo obrađeno ne mora izgubiti svojstva prirodnog prostora. U dobro izbalansiranom omjeru divljeg i obrađenog može se sačuvati izvorna ljepota netaknute prirode.

Ključne riječi: Pustinja Blaca, otok Brač, kulturni spomenik, eko-sustav, kulturni krajolik

Pustinjaštvo kao vid samostanskog života stiže u Dalmaciju iz Egipta i Sirije već u 4. st., neposredno nakon Konstantinova edikta o toleranciji.¹ Vrlo snažan utjecaj sirijske

¹ Hieronymus, *Vita Sancti Hilarionis*; u *Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 6, Jerome: *Letters and Selected Works*, United States 1995., 306.

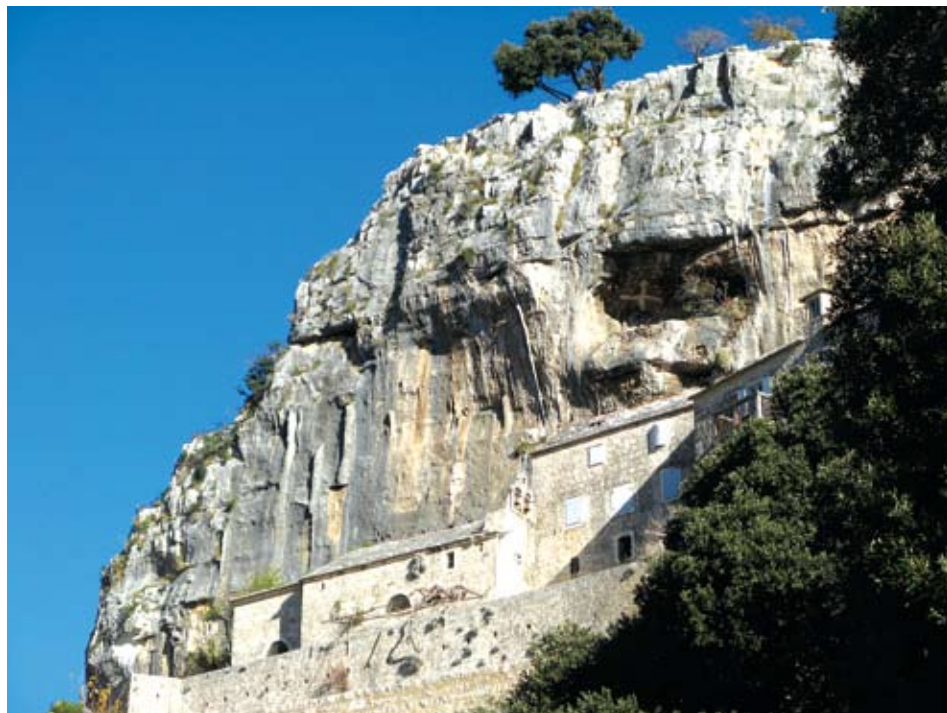

Špilje na Veloj strani

kulture, prisutan još od Dioklecijanova doba, ostavio je dubok trag u sekularnom životu Dalmacije, posebno u graditeljstvu. Jednako tako utjecaj sirijske prijestolnice Antiohije, velikog kršćanskog centra Istoka, osjećao se u svakodnevnom životu Salone, kršćanskom središtu Ilirika, ali i u malim zajednicama njene provincije. Iz tog civilizacijskog kruga u Split dolaze sv. Dujam, salonitanski biskup i mučenik 4. st. podrijetlom iz Antiohije, sv. Hilarije čija je slava nakon što je oslobodio Cavtat od poganskog kulta odjeknula sve do Salone, kao i sv. Ivan Pustinjak, čije su se relikvije častile u povaljskom benediktinskom samostanu na Braču sve do sredine 9. st. kada su prenesene u neku crkvu na Rialtu.² O ranoj prisutnosti pustinjaka i njihovim stanovima izvori, iako oskudni, ukazuju kao na pojavu koja se može pratiti sve do kasne antike. Naseljavali su se u spiljama, daleko od

² Prvi su se pustinjaci, poput sv. Pavla i sv. Antuna Pustinjaka, sv. Hilariona i Šimuna stilite pojavili u Egiptu, Palestini i Siriji u 3. stoljeću. Monasi eremiti, stiliti i anahoreti u 4. i 5. stoljeću proširili su se na Malu Aziju i Europu. Mnogi od njih poput sv. Hilariona i sv. Jeronima bili su povezani s Dalmacijom.

naselja, u nekultiviranim predjelima Dalmacije. Tradiciju o postojanju ranokršćanskog cenobija sv. Cirijaka pored Splita i sv. Ivana na Braču dopunjuju i nalazi kasnoantičkih kapitela i ostataka arhitekture u Zmajevoj pećini na južnoj obali otoka Brača.³

Pogled na Pustinju Blaca pod špiljom Ljubitovicom

Tisuću godina kasnije, u osvit novog doba, koncem 15. i početkom 16. st. na istočnoj obali Jadrana, ili na obali Ilirika kako je zovu suvremeni pisci, ponovno nastaju brojni pustinjački samostani.⁴ Kao razlog često se navode Osmanska osvajanja i migracije stanovništva iz unutrašnjosti zemlje na obalu pod zaštitu Venecije, koja je stoljeće prije uspostavila kontrolu nad Jadranom sve do Otranta i šire prema Egejskim otocima. Rjeđe se, nasuprot tome, kao razlog spominje ranorenesansna idealizacija antike okrenuta, među ostalim, glorifikaciji antičkih pisaca i velikih kršćanskih uzora, autora najranijih crkvenih tekstova. Posebno mjesto u teologiji tog doba ima imitacija svetačkog života iz kojeg će nastati značajan europski pokret pod nazivom *Devotio moderna*.

Uz imitaciju Krista, najpopularniji će uzor postati sv. Jeronim, Dalmatinac rodom, koji se u osami pustinjačke špilje predao radu i kontemplaciji. Kult sv. Jeronima, njegova

³ V. Kovačić, "Dragonjina spilja", *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994., 97.

⁴ Dokumenti spominju pustinjake u napuštenim benediktinskim samostanima; usp. u: R. Bužančić, "Sancti Stephani de Lubrechina – Starohrvatska crkva u Lovrečini na Braču", *Brački zbornik 22*, Zbornik radova posvećen Petru Šimunoviću, Split, 2007., 251-258.; isti, "Bol, samostan sv. Marije Milosne", Kataloška jedinica G/8 : u: *Dominikanci u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2011, 271.-274.; isti, "Srednjovjekovna pregradnja crkve sv. Stjepana u Pučišćima", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (PPUD) 38, Split, 1999.-2000., 107-128.

Zagon za ovce na Veloj strani

literarnog rada i pustinjačkog života postati će sastavnim dijelom svakodnevnice renesansne Dalmacije. Njegovim se likom opremaju oltari crkava i kapela, ali i kuća, posebno studiolu, neizostavni dio humanističke kuće i palače. Program sadržan u riječima sv. Jeronima: *mihi oppidum carcer et solitudo paradisus est* ("grad mi je zatvor, a samoća raj"), bio je temelj povlačenja u osamu egzila kao vlastitog izbora. Pustinjačke zajednice traže samoću, useljavaju u ostatke napuštenih benediktinskih opatija i crkava, a one najradikalnije među njima, poput spomenutih pustinjaka, traže prirodna skloništa, najčešće pećine izvan naseljenih područja u nedirnutom krajoliku.

One zajednice koje su uselile u napuštene samostane ubrzo će nestati u rješavanju pravnih nasljednika njihovih imanja, a od velikog broja pustinjačkih samostana tog doba opstati će samo one koje su u osamljenom i neobrađenom krajoliku srednje Dalmacije stvorile autarkičan gospodarski sustav. Južna obala otoka Brača, kao i južni obronci poluotoka Marjana, otoka Čiova, Šolte, Hvara i drugih postaju mjesta na kojima nastaju novi pustinjački samostani i njihova imanja dajući poseban vizualni akcent kultiviranom krajoliku Dalmacije 16. st.

Poseban fenomen na Braču predstavljaju samostani koje su sagradili glagoljaški pustinjaci iz Poljica čije su zajednice tu molile i radile od 16. do 60-ih godina 20. st. To su Blaca, Dračeva luka, Dutić, Dubravčić, Stipančić i Zmajeva pećina. Svi se oni, od najstarijeg smještenog u prirodnoj spilji koju prema reljefu apokaliptične zvijeri uklesanom u stijeni zovu Zmajeva, pa do najmlađeg Dutića i zajednice svetih žena zvanih "picokare", nalaze na strmoj, južnoj obali otoka Brača, na izohipsi padine gdje flišna zona prelazi u stijensku masu vapnenačkog planinskog vrha. Na tom su mjestu u prirodnim pećinama, koje predstavljaju jednu od tipičnih morfoloških značajki krškog krajolika, nastale prve

Pogled na Blaca s jugozapada

jezgre pustinjačkih samostana. Zajedno s terasastim poljima zasađenim vinogradima i maslinicima podno vrletnih uzvisina krševitog podneblja pošumljenih "crnikom", mediteranskim hrastom i autohtonom makijom, samostani su postali dio kultiviranog krajolika, likovni akcent u prostoru rijetko naseljene obale Dalmacije 16. stoljeća.

Ova preobrazba divljine u kultivirani krajolik daje poseban pečat jedinstvenom okolišu nastalom sjedinjavanjem uglavnom nenastanjene južne obale Brača s pastirskim planinskim dijelom otoka. Obala je to bez prikladnih luka i pristaništa, podno surovih litica Vidove gore, najvišeg vrha otoka, još od prethistorije nastanjena pastirskim stanovima s velikim brojem ovaca i koza. Terasaste poljoprivredne površine sa suhozidnim ogradama nastale podno pustinjačkih samostana zajedno s njihovom arhitekturom, u jedinstvenom spoju klasičnog i pučkog graditeljstva Dalmacije, pretvaraju taj prostor u kultivirani krajolik iznimne vrijednosti koji predstavlja neobičan spoj veleposjeda 19. st. i nedirnete prirode osamljenog mjesta otoka.

Pustinjaci su u 16. st. naselili prirodne pećine kanjona Blaca, suhog korita bujice, dva kilometra udaljenog od istoimene duboke uvale na morskoj obali, koja se nalazi na otprilike pola puta između bračkih obalnih naselja Bola i Milne. U spilji, koja se naziva Ljubitovica, na mjestu čije su koordinate $43^{\circ}17'35.50''$ N $16^{\circ}31'46.62''$ E, nastaje 1552. godine prva jezgra pustinjačkog samostana uz skromnu nadarbinu zemlje od koje su redovnici živjeli. Uskoro su od bračkog kneza dobili dozvolu za izgradnju samostana i crkve, a 1570. nastaju prve građevine samostanskog sklopa. Renesansna crkva sa kasnogotičkim svodom i zvonikom na preslicu građena je od 1588. – 1614. godine, a kroz povijest bila je

Pogled na kamene krovove

Unutrašnjost krovšta u Veloj kući

više puta pregrađena. U crkvi su tri oltara s palama mletačkih majstora i orgulje na pjevalištu. Uz nju su isprva bile sagrađene kuće za boravak redovnika, gospodarska skladišta i konobe sa trijemovima i krušnim pećima. Najvažnije od svega bile su cisterne za vodu koje su ograničavale veličinu samostanu na onaj broj pustinjaka koji može preživjeti sušne ljetne mjeseci. Sva su dobra samostana bila zajednička, a braća su živjela prema pravilima. Potvrdila je to 1621. vizitacija biskupa Petra Cedulina koja spominje sačuvan pravilnik Pustinja. Taj je tekst sredio i u vlastitoj tiskari objavio upravitelj Pustinja don Nikola Miličević stariji 1897. godine. Gospodarski uspon pustinjačkog samostana zaustavili su veliki požar 1724. godine i povodanj s tučom 1784. koji su gotovo u potpunosti uništili imanja Pustinja Blaca. Samostan je teško podnio te udarce, a broj pustinjaka znatno se smanjio. Pored svih tih nedaća bilo je teško braniti samostan sagrađen na pustom mjestu od gusara i razbojnika koji su, prema tekstu samostanske kronike, pokušali prevarom i silom osvojiti i opljačkati redovnike. Očuvale su ga zidine i oružje iz arsenala danas izloženo u samostanskom muzeju.

Obnovu samostana početkom 19. st. omogućio je osnutak brodarskog društava s bolskim kapetanima iz obitelji Nikolorić. S njima je blatački samostan imao zajedničke trgovačke brodove koji su plovili Mediteranom povezujući Jadran s tirenskim li-

Veliki komin

gurskim i crnomorskim lukama. Blaca su tada prvi put postala bogati veleposjed koji su nasljeđivali svećenici, rođaci upravitelja Pustinje.

Upravu Pustinje Blaca cijelo stoljeće, od 1862. vode svećenici upravitelji iz poljičke obitelji Milićević iz Zvečanja, a za don Nikole Milićevića starijeg i don Nikole Milićevića mlađeg, Pustinja Blaca dobila je svoj današnji izgled.

Postala je spoj udobnosti srednjoevropskoga građanskog stanovanja i tradicionalnih životnih navika ruralnih sredina Poljica i Brača. U istom su se kompleksu tako zajedno

Blatačka biblioteka

Soba upravitelja Pustinje

Tlocrt prizemlja i prvog kata Pustinje Blaca (Arhitektonski fakultet u Zagrebu)

Pčelinjak južno od Pustinja

Stado koza na stijenama u dolini Blaca

Zaselak Dragovoda

našli saloni s bibliotekama i klavirom, radne sobe i glazbeni instrumenti, ali i komini, otvorena ložišta s dimom na kojem se sušilo meso, krušne peći i spremišta tipična za velika seoska gospodarska imanja Dalmacije 19. st.

Pustinja je posjedovala tiskaru i zapaženu knjižnicu, a kulturni zenit dostigla je u vrijeme don Nikole Miličevića mlađeg, koji je uz teologiju studirao i astronomiju u Beču. Utemeljio je opservatorij u Blacima, a njegov je astronomski rad zaslužan za pronalazak nove zvijezde u vrijeme II. svjetskog rata. Zbog njegovih doprinosa dva su asteroida, otkrivena sa zvjezdarnice Višnjjan, odlukom Međunarodne astronomske unije dobila naziv Miličević i Brač na spomen astronoma i njegove male zvjezdarnice. Uspomenu na vrijeme, kada je stotinu satova s vremenima raznih svjetskih opservatorija kucalo na zidovima samostana, a astronom bilježio svoja opažanja, danas čuvaju brojni instrumenti i teleskop s najvećom brušenom lećom u jugoistočnom dijelu Europe od 178 mm, koji je bio ishodištem blatačke zvjezdarnice.

KULTIVIRANI KRAJOLIK

Blaca nisu samo iznimno vrijedan kulturni spomenik, ona su apsolutna točka u prostoru, središte cjelovitog i zaokruženog eko-sustava kojem pripadaju obrađena samostanska polja i imanja, te pastirski zaselci s pašnjacima razasutim podno Vidove gore. Pustinjački samostan bio je upravno i kulturno središte tog mikrosvijeta s izgrađenom

Unutrašnjost "limunare" ispod Pustinje

infrastrukturu, poput osnovne škole koja je tu djelovala sve do 60-ih godina 20. st.⁵ U samostanu su se vodile statistike, knjige rođenih, umrlih i vjenčanih, rješavali se sporovi, te se na poticaj pustinjaka unapređivali gospodarski resursi čitavog kraja. Samostan je stanovnicima okolnih sela predstavljao sigurnost i mjesto okupljanja o svecima i blagdanima. U svakodnevnom životu tu se eksperimentiralo s novim metodama uzgoja poljoprivrednih kultura, uvođenjem novih tehnologija poput sušenja voća ili proizvodnje i prerade vina zasnovane na suvremenim tehničkim dostignućima, proizvodilo se u iznimno velikim količinama maslinovo ulje i med. Pokusna eksploatacija borove smole uvedena je radi proizvodnje terpentina, a zasadene plantaže buhača, eksperimentirale su s proizvodnjom prirodnog pesticida kojem se danas ponovno vraća suvremena ekološka industrija. Blatačko gospodarstvo bilo je spoj tradicionalnog i suvremenog načina proizvodnje poljoprivrednih kultura. Sađenje maslina i bajama po obodu velikih kamenih gomila na kultiviranim površinama bio je jedan od tradicionalnih načina čuvanja vlage u korijenju kultura koje su često pogađale ljetne suše. Gomile postavljene na strmim obroncima južne strane otoka, koja je iznimno teško patila od suše u ljetnim mjesecima, djelovale su kao veliki rezervoari topline, hladnjaci, kroz koje struji topli vlažni zrak s mora. U njima su se iz vlažnog zraka kondenzirale kapljice vode natapajući zemlju pod gomilom u isušena korijenja stabala. Tako je na području zvanom Tarca, kultiviranjem južnih padina otoka, nastao jedan od najvećih maslinika Mediterana tog doba s površinom od 15 ha. Početkom

⁵ Školu u Blacima polazila su djeca iz okolnih sela Obršja, Dragovoda i iz Smrke. Školu je 1941. godine pohađalo četrdeset sedam učenika.

Težačka i Nova kuća u Blacima

20. st. u Blacima se proizvodilo oko deset vagona vina koje se čuvalo u konobama koje je 1897. obnovio don Nikola Milićević stariji i opremio ih turnjevima, bačvama, pumpama i crijevima za pretakanje. U njegovo vrijeme obnovljeni su svi postojeći blatački vinogradi i zasadeni novi na prokrčenim šumskim predjelima. Zasadio ih je autohtonim sortama grožđa, crljenkom, plavcem i bugavom. Uz stočarstvo, maslinarstvo i vinogradarstvo značajan je gospodarski proizvod Pustinja Blaca bio med kojeg se u samostanu iz 330 košnica vrcalo preko vagon i pol.⁶ Med se uglavnom proizvodio od vrijeska i kadulje koje su, zajedno s drugim medonosnim biljem, težaci sadili po obroncima blatačkog imanja. Koristio se za zaslađivanje hrane i kao prirodni lijek, ali i za došećeravanje dropa kod proizvodnje vina. Veliki pčelinjak od kamenih i betonskih ploča sagrađen 1905. godine pored samostana imao je 266 košnica, iz kojih se golema količina meda izvozila u Trst i Beč.

MUZEJSKI PROSTOR

Samostan, njegova gospodarska imanja, vinogradi, maslinici i pašnjaci u prirodnom krajoliku nenaseljene, južne strane otoka, kao eksperimentalni projekt uređenja kultiviranog krajolika ujedno predstavljaju jedinstvenu prilika za proučavanje i čuvanje tradicionalne ekološke ravnoteže u prostoru između kultiviranog i divljeg izvornog otočkog pejzaža.

⁶ J. Damjanović, "Ispod stijene – pustinja", *Informatica Museologica* 42 (1-4), Zagreb 2011, 55.

Uvala Blaca

Zaštićeni prostor blatačkog kompleksa trebao bi se tretirati kao svojevrsan *hortus conclusus* koji ponovnim kultiviranjem onog što je nekoć bilo obrađeno ne mora izgubiti svojstva prirodnog prostora. U dobro izbalansiranom omjeru divljeg i obrađenog može se sačuvati izvorna ljepota netaknute prirode. Obnova puteva i imanja koja se nalaze uz njih, poput maslinika Tarca, blatačke doline i pčelinjaka uz samostan oštro će razgraničiti poljoprivredne površine od ostalog prostornog resursa koji se sastoji od pašnjaka i obronaka obraslih gustom mediteranskom vegetacijom, uglavnom crnikom i makijom.

Natura, renesansni ideal jedinstvene prirodne ljepote u neobrađenim dijelovima prostora Blatačke pustinje treba ostati netaknuta, nekultivirana, prepuštena promjenama koje stvara priroda u svojim cikličkim vremenskim periodima kroz procvat i rađanje ploda, ali isto tako kroz umiranje i raspadanja koje prati vječni ciklus života.

Ekološki gledajući sačuvani dio blatačkog okoliša trebao bi postati zaštićeni biotop sa životinjama i biljkama koje bi tu bile sačuvane od štetnih utjecaja civilizacije. Divlje životinje, veprovi, zečevi, kune i ptice ne bi, kao u ostalim dijelovima otoka, predstavljale gospodarski resurs uokviren režimom lovišta, a biljke bi trebalo održivo gospodarski iskorištavati, kako za ogrijev, tako i za druge svrhe, kroz zaštitu prirodnog resursa. Sva bi se proizvodnja, kako gospodarska tako i eksperimentalna, odvijala na obnovljenim poljoprivrednim površinama, a neobrađeni dio imanja trebalo bi održavati kao svojevrsan park prirode, a taj bi posao trebali pratiti projekti znanstvenih instituta.

S edukacijskog gledišta Blaca bi trebala postati mjesto obrazovanja stručnjaka i profesionalaca svih relevantnih područja i razina koji bi razvijali znanja i vještine potrebna u izradi studija.

Uvala Smrka

Posebnu pozornost treba posvetiti zaštiti prostora kako od prirodnih katastrofa, odrona kamenja i zemlje, erozije izazvane povodnjem i bujicama, ali isto tako i primjenom suvremenih zaštita od požara koje uključuju sofisticirane sustave nadzora iz zraka. Strogom kontrolom poljoprivredne proizvodnje suzbila bi se upotreba pesticida, insekticida i drugih vrsta otrova u zemljoradnji, a u suradnji s Institutom za jadranske kulture treba formirati istraživačke timove i osmisлити projekte za alternativnu zaštitu od bolesti i štetnika.

Turistički potencijal blatačke doline treba koristiti s mjerom. Zagađenje koje sobom donosi taj vid gospodarstva treba otkloniti i kontrolirati, a njegove posljedice poput zbrinjavanje otpada i otpadnih voda treba otkloniti i svesti na najmanju mjeru. Ekologija mora biti predmetom posebne studije koja će osigurati primjenu potrebnih mjera kojima bi se očuvala izvornost i nezagađenost kulturnog krajolika Pustinje Blaca. Novi urbanistički plan uvažava zaštićeni kultivirani krajolik, ali predviđa i razvitak najsuvremenijih tehnologija u neposrednoj blizini. Izgradnja sofisticiranog akceleratora, za liječenje malignih bolesti, dovodi u neposrednu blizinu zaštićenog krajolika suvremeni istraživački centar s područja subatomske fizike, kao što je stotinu godina ranije posljednji svećenik pustinja sagradio astronomski opservatorij. Blaca bi stoga trebala postati iznimno dobar primjer sinergije u kojoj borba za čisti okoliš i zaštitu nedirnute prirode nije suprotna znanstvenoj težnji za otkrivanjem svijeta u kojem živimo.

Pustinja Blaca, zračni snimak

Izvori:

A. Ciccarelli, *Osservazioni sull'isola della Brazza*, Venezia, 1802.

N. Miličević, *Povjestne crtice o Pustinji Blaca (Eremo Blazza) na otoku Braču, Blaca*, 1897.; knjiga otisnuta ponovno 1993., i u zborniku radova: *Samostani otoka Brača, Bol-Supetar*, 1993.

Studije:

Studija revitalizacije organske Poljoprivrede u Pustinji Blaca, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, 2004.

Plan razvoja kulturnog turizma Splitsko-dalmatinske županije (Drugi dio: Strategija razvoja); Naručitelj: Turistička zajednica Splitsko-dalmatinske županije; Voditelj:

dr. sc. Renata Tomljenović; Autori: Dr. sc. Renata Tomljenović, dr. sc. Ivo Kunst, dr. sc. Zvezdana Hendija, mr. sc. Snježana Boranić, Zagreb, svibanj 2009.

Literatura:

- G. Ledić, "Zaboravljeni astronom", *Vjesnik u srijedu*, 19. studenoga 1956.
- D. Vrsalović, D. Domančić, K. Prijatelj, "Kulturni spomenici otoka Brača", *Brački zbornik 4*, Supetar, 1960.
- D. Domančić, "Uz izložbu", *Pustinja Blaca*, katalog izložbe Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split i Bračkog muzeja, Split, 1982., 22-26.
- J. Belamarić, "Uz katalog", *Pustinja Blaca*, katalog izložbe Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Split i Bračkog muzeja, Split, 1982., 60-65.
- J. Batelja, *Svećenička pustinja Blaca – u obrisima povijesnih činjenica i zrcalu svojega Pravilnika*, Zagreb, 1992.
- T. Bužančić, "Blaca", *Samostani otoka Brača*, Bol-Supetar, 1993.
- N. Nekić, "Poslovi i dani u Pustinji Blaca", *Marulić: hrvatska književna revija*, 26 (1993), str. 772–790.
- M. Vejvoda, "Revitalizacija spomenika kulture Pustinja Blaca na otoku Braču", 1993. [doktorska disertacija]
- R. Bužančić, "Kako je Boljanin porazio komodora: Bitka Davida i Golijata", *Otok Brač – monografija*, (ur. Mario Bošnjak), Biseri Jadrana: edicija za kulturu putovanja, Zagreb, 2005., 136-138.
- M. Vejvoda, *Otok Brač – monografija*, (ur. Mario Bošnjak), Biseri Jadrana: edicija za kulturu putovanja, Zagreb, 2005.,
- N. Pintarić, "Svećenička oaza molitve, intelektualnog i fizičkog rada", *Glas koncila*, broj 35 (1836), 30. kolovoza 2009., str. 20–21.
- M. Sardelić, "Pustinja Blaca", *Hrvatska revija 2*, Matica hrvatska – Zagreb 2010, 29-33.
- J. Damjanović, "Ispod stijene – pustinja", *Informatica Museologica* 42 (1-4), Zagreb 2011, 46.-59.